

ԷԶԵՐ ԵԳԻՊՏԱԿԱՅ ԿԻՆ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ազմադարյան անգլյալ ունի եգիպտահայ գաղութը՝ Գեոնես ուրարտյան ժամանակներից մեզ հասած բազմաթիվ հուշարձանները վկայում են շին Արևելքի տարբեր երկրների փոխադարձ կապերի մասին: Կարձիր բլուրից հայտնաբերվել են հախճապակուց պատրաստված եգիպտական Սոխամետ դիցուհու արձանիկը, հիերոգլիֆագիր եգիպտական համայնիներ, Ասորեստանում պատրաստված կնիքներ, ուլունքներ, մետաղյա իրեր, էգեյան ծովի շրջանից՝ ոսկի օղբեր, սկյութական ձիասարքի մասեր, բրոնզե նետասլաքներ և այլն: Ուրարտական մետաղյա իրեր հայտնաբերվել են Ասորեստանում, Միջագետքում, Իրանում, Փոքր Ասիայի տարբեր վայրերում, էգեյան ծովի շրջանում և այլ երկրներում:

Կան գրավոր վկայություններ նաև այգ երկրների հետ հայերի հետագա դարերի առևտրա-տնտեսական կապերի մասին: Գովերգելով Տյուրոս քաղաքի առավելությունները, Եղէկիել մարգարեն (592—570 թ. թ. մ. թ. ա.) վկայում է. «Եւ տանէ Քորգոմայ ձիով և հծծելովք և շորովք լցին զվաճառս քո: Հայտնի են նաև Հերոդոտոսի և Ստրաբոնի հաղորդումները Մերձավոր Արևելքի տարբեր երկրների հետ հայերի պահպանած առևտրա-տնտեսական կապերի մասին, որոնք նպաստում էին հայկական գաղութների հաստատմանը, Հոմմայեցի պատմիչ Մալլոսոսը, որ 46 թվականին (մ. թ. ա.) Հյուսիսային Աֆրիկայի կառավարիչ Նշանակված էր վկայում է, որ Պտղոմեոսական պետության ժամանակաշրջանում (325—330 թ. թ. մ. թ. ա.) հայերը սմնայուն տարր դարձած էին Եգիպտոսում¹:

Գ դարում, հայ առաջին քրիստոնյա թագավոր Տրդատը, հետևելով Հեղինե կայսրուհու օրինակին, վանքեր կառուցեց Երուսա-

ղեմում: Վանական կյանքով ապրելու սովորությունը սկիզբ էր առել Եգիպտոսից և անցել Ասորիք, Հայաստան և այլ երկրներ: Է դարի վերջերին կամ Ը դարի սկզբին, Անաստաս վարդապետ Հերակլոսեցին կազմել է Պաղեստինի հայկական վանքերի ցուցակը, որից իմանում ենք, որ հայերն ասղվանները այդ երկրում ունեին յոթանասուններկու վանքեր և կուսանոցներ², Քե սրբան բազմամարդ էին դրանք, ցույց է տալիս Երուսաղեմում ապաշխարող հայ իշխանների կողմից Հովհաննես Բ կաթողիկոսին գրված թուղթը, որն ստորագրել էին հինգ հարյուր հոգի³, Սեբեոս պատմիչը հաղորդում է, որ հայ ժողովուրդը մեծ սիրով ուխտավորական ճանապարհորդություններ էր կատարում դեպի Երուսաղեմ: Կա հիշատակություն այն մասին, որ Սինա լեռան Ս. Կատարինե վանքն էին այցելում նաև Մերձավոր Արևելքի տարբեր երկրներից Երուսաղեմ ուխտի զնացողները: Քրիստոնեության առաջին դարերից հայերը մշակութային դավանական սերտ կապեր էին պահպանում Ալեքսանդրիայի պատրիարքության հետ, և պետք է ենթադրել, որ հայ ուխտավորական որոշ խմբեր այցելում էին նաև Եգիպտոսի վանքերը:

Քաղաքոտնի ժողովից (451 թ.) հետո, հույների ցուցաբերած անհանդուրժողությունը զժվարին դրություն մատնեց նաև երուսաղեմահայ կրոնական գաղութը: Պատմական տվյալների համաձայն, Զ դարի կեսերից հետո, երբ հայերի դեմ հույն կղերի հալածանքը հովանավորվում էր Հուստինիանոս կայսեր կողմից, երուսաղեմահայ վանականները յթեցին իրենց վանքերը և ապաստան գտան Ագիպտոսում, որտեղ միաբնակ զպտիները կազմում էին բնակչության կարևոր տոկոսը:

¹ Ա. Ալլոլյանյան, «Արաբական Միացյալ Հանրապետության Եգիպտոսի նահանգը և հայերը», Կահիրե, 1960 թ., էջ 4:

² Զ. Ղ. Ալիշան, «Հայապատմ», Վենետիկ, 1801 թ., Ա, էջ 514—515:

³ «Վասն Վանօրէից որ ի Ս. քաղաքն Երուսաղեմ», Վենետիկ, 1895 թ., էջ 11:

Ալեքսանդրիան, իբրև գիտութիւնների այն ժամանակվա հռչակավոր կենտրոններից մեկը, ուսանողներ ներգրավում էր նաև Հայաստանից, Եփեսոսի ժողովից (431 թ.) առաջ, Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը կարիք զգալով քաջ հունազետների, քերթողական արվեստի հմուտ գիտնականների, իրենց ամենաընդունակ աշակերտներին ուղարկեցին Ալեքսանդրիա՝ Մովսես Խորենացին, Ալեքսանդրիայում ուսում ստացած վերջին թարգմանիչ վարդապետներից մեկը, հիացմունքով է նկարագրում իր ճանապարհորդութիւնը, իր ուսուցիչներին նմանեցնելով արեգակի, իսկ իրենց՝ այդ արեգակից լույս ստացող աստղերի։ Ալեքսանդրիայի աշխարհահռչակ մատենադարանը հնարավորութիւն էր տալիս ուսումնասիր հայ երիտասարդներին՝ կարդալու հույն բանաստեղծներին, փրիխոսփաներին, պատմագիրներին և այլ գիտնականների գործերը։ Որ Հայաստանից Ալեքսանդրիա էին գնում հունարին լեզվի հմտութիւն ձեռք բերելու համար, վկայում է հայտատու հունարեն մագաղաթի այն բեկորը, որ հայտնաբերվել է Եգիպտոսի Ֆայում քաղաքում։ Այդ մագաղաթը գրված է հունարեն սովորելու նպատակով Հայաստանից Եգիպտոս զնացած մի հայ ուսանողի կամ առևտրականի կողմից⁴։

Ուշագրավ փաստ է նաև հայ զինվորական պաշտօնների գոյութիւնը Եգիպտոսում։ Հայտնի է, որ հռոմայնցիները Փոքր Հայքի և բուն Հայաստանի բնիկներից համալրված դունդեր էին ուղարկում Եգիպտոս, բնակութեան երկարատև ժամկետով։ Նույն սովորութիւնը շարունակվեց նաև բյուզանդական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում։ Հուստինիանոսի հայ զորավարներից ներսեհ Քասենցին գլխավորում էր Հյուսիսային Աֆրիկա ուղարկված բյուզանդական զորքերին։ 545 թվականին Լիբիա արշավող բյուզանդական բանակին մաս էր կազմում նաև հայկական մի զունդ Արտավան Արշակունու և նրա եղբոր հրամանատարութեան ներքո իր հերոսութեամբ աչքի բնկնելով, Արտավանը հետագայում նշանակվեց Լիբիայի բյուզանդական զորքի ընդհանուր սպարապետ՝ «դուքս Աֆրիկայի» տիտղոսով։

Եթե Եգիպտոս կամ Հյուսիսային Աֆրիկա զնացած հայ առևտրականներից, կղերականներից, ուսանողներից և զինվորականներից շատերը վերադառնում էին հայրենիք, ապա նրանց մի մասը մնում էր տեղում։ Վերադարձողները Հայաստան էին բերում ոչ միայն այն ժամանակի առաջավոր մտքի նվաճումները, այլև եգիպտական

ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի ճանաչողութիւնը, կենդանի կապ ստեղծելով Հայաստանի և Եգիպտոսի միջև։ Իսկ մնացողներն արժատ էին արձակում Նեղոսի հովտում, նպաստելով եգիպտահայ գաղութի կազմավորմանը։ Այդ մասին են վկայում լատինական և հունական աղբյուրներում պահպանված այն հայերի անունները, որոնք Ջ դարի վերջերում և է դարի սկզբում են կենդեցիներ ու հանրագուտ շենքեր են կառուցել Եգիպտոսում և առհասարակ Հյուսիսային Աֆրիկայում։ Է դարում սհայ գաղութը արդեն մեծ թիվ մը ուներ Եգիպտոսի և Հյուսիսային Աֆրիկայի մեջ⁵։

Տեղեկութիւններ կան արաբական գրավումից առաջ Եգիպտոսում ապրող հայերի մասին, 640 թվականին, Եգիպտոսի համար մղված ճակատամարտում, Ամրու արաբ իրավարի դեմ կովող բյուզանդական զորքերի հրամանատարները հայեր էին՝ Արտավան և Մանվել։ Վարդան էլ-Արմանի անունով մի հայ էր նաև Ամրուի զինակիցներից մեկը, որը հետագայում կարևոր գերկատարեց Ֆոսթաթ քաղաքի կառուցման գործում։ Բյուզանդական բանակի հայ հրամանատարներին մի ուրիշ բարձրաստիճան հայ զինվորական հակադրելու փաստը խոսում է այն մասին, որ արաբները լուրջ կերպով հաշվի էին առնում Եգիպտոսի հայերին, որոնք իրենց որակով և քանակով ոչ-արհամարհելի գեր էին խաղալու վճռական ճակատամարտում։ Արաբական հաղթանակից հետո, նորակառույց Ֆոսթաթ քաղաքի շուկան անվանվեց «Սուկ էլ-Վարդան» և թաղերից մեկը՝ «Տիտիսի» թաղ, որը հատկացվեց գլխավորապես հայերին։

Եգիպտահայ գաղութի է-Ժ դարերի պատմութիւնը ծածկված է թանձր մշտնով։ Կասկած չկա, որ այդ դարերում գաղութը ոչ միայն պահպանել է իր գոյութիւնը, այլև աճել է Հայաստանից վերցված գերիներով։ Սակայն, Ումայյանների (658—750 թ. թ.) և Աբբասյանների (751—969 թ. թ.) խլամական կրոնը տարածելու քաղաքականութեան հետևանքով, Եգիպտոսի հույների, ղպտիների և ուրիշ ազգերի շարքում նաև հայերը մեծ մասամբ ենթարկվել են դավանափոխութեան և ձուլման։ Արաբական աղբյուրներում հիշատակվում են բազմաթիվ արաբացած հայեր, որոնք առաջատար գերբնով հանդես են եկել Եգիպտոսի պատմութեան մեջ։ Հայազգի Հասան էլ-Արմանին 841—850 թվականներին երկու անգամ նշանակվել է Եգիպտոսի կառավարիչ։ Մի ուրիշը, Մեհմունը, որին ուսումնասիրողները համարում են Օսման խալիֆայի Հայաստա-

⁴ «Հանդես Ամսորյա», Վիեննա, 1888 թ., էջ 57։
⁵ Նույն տեղում, էջ 173։

⁶ Ա. Ալլոյտեյտե, Նշված աշխատութիւնը, էջ 8։

նից վերցրած գերիններից Ռուստամ Բին Բեհրամի (Ռոստոմ որդի Վահրամի) թոռը, 904—909 թվականներին, Հյուսիսային Աֆրիկայում մասնակցել է Արու Աբդալայի ապստամբությանը և հետագայում Քահերում հիմնել և անկախ իշխանություն, ընդհուպ ձգտելով խալիֆայական զահին:

Ճաթմայան իշխանության ժամանակաշրջանում (969—1171 թ. թ.) եգիպտահայ զաղուլթը հզոր վերելք ապրեց, ոչ իսլամ տարրերի նկատմամբ Ճաթմայանների ազատախոհ և բարյացակամ քաղաքականությունը մշակութային և զինվորա-քաղաքական լայն ապարեզ բացեց հայերի առաջ նպաստելով արվեստների ու գիտությունների զարգացմանը և պաշտպանելով վաճառականությունն ու հողագործությունը, Ճաթմայանները Եգիպտոսում ստեղծեցին փարթամ կյանքի պայմաններ, որոնք զեպի Եգիպտոս էին ձգում հարևան երկրների բնակիչներին: Պատմական հաղորդումների համաձայն, Ճաթմայանների իշխանության առաջին քսան տարիների ընթացքում կրկնապատկվել է երկրի բնակչությունը: Եգիպտոսը գաղթականություններ ընդունել էր մեծ մասամբ սխոտվալա Միջագետքից և Նիլոսից, որտեղ վաղ ժամանակներից ապրում էին հայկական մեծազանգված բազմություններ: Նեղոսի հովտում, 981 թվակիր խաչքարի հայտնաբերումը վկայում է այն մասին⁷, որ էլ-Աղեռ խալիֆայի իշխանության տարիներին (975—966 թ. թ.) եգիպտահայ զաղուլթը զգալի լափով ստվարացած լինելով, անհրաժեշտ է նկատվել հայկական եկեղեցի կառուցել:

Դեպի Եգիպտոս հայերի հոսանքն ուժգին թափ ստացավ մանավանդ ժԱ դարում: Միջինասիական քոլոնր ցեղերի արշավանքներից փախչելով, Միջայի և Կիլիկիայի հայերից բազմություններ շարժվում էին զեպի հարավ, անվտանգ կյանքի պայմաններ գտնելու համար: Մատթեոս Ուռհայեցին նշում է, որ այդ զարում քաղումը ժողովեցան հայոց յԵգիպտոս իրեն երեսուն հազարը⁸, 1074—1075 թվականներին Եգիպտոս այցելեց Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը, որը, Ուռհայեցու պատմումով, քաղում փառք և մեծութիւն ընկալաւ... ի թագաւորէն եգիպտացոց...⁹, Այդ փաստը խոսում է այն մասին, որ եգիպտական իշխանությունը, բարձր զնահատելով հայերի օգտակարությունը երկրի վաճառականության և արհեստների ծաղկման գործում,

քաջալերում էր նրանց Եգիպտոսում համախմբվելու ձգտումը: Եգիպտոսում այդ բարձր արամագրություններից, Գրիգոր Վկայասերը եգիպտահայերի համար պաթողիկոս (վիճակավոր եպիսկոպոս կամ առաջնորդ) նշանակեց Ներսես Ներհալու հորեղբայր Գրիգորիոս իշխանին, սեղև ազգիս հայոց կաթողիկոս վեց, երկու յԵգիպտոս և շորս յամենայն աշխարհն Հայոցս¹⁰, 1075—1085 թվականներին խոշոր լափով մեծացել էր եգիպտահայ զաղուլթը:

Գրիգոր Վկայասերի Եգիպտոս այցելությունը զուգարդարում էր էլ-Մոսթանսիր խալիֆայի իշխանության տարիներին, երբ եգիպտահայ զաղուլթը ապրում էր իր բարգավաճ ժամանակաշրջաններից մեկը: Հայտնի է, որ Բագրատունիների և Արծրունիների կործանումից հետո, բազմաթիվ հայեր, որոնք եգիպտոս էին գաղթել իրեն քաղաքական տարագիր կամ գերի, իրենց աշխատանքով և ջանասիրությամբ տիրացել էին զինվորական և քաղաքական քարձրագույն դիրքերի: Այդպիսի մի անձնավորություն էր Պատր էլ-Կամալի հայազգի սվարուկա-ը (վեզիր, փոխարքա), որ էլ-Մոսթանսիր խալիֆայի օրոք ամրողջ քսան տարի (1074—1094 թ. թ.) բացարձակ իշխանությամբ կառավարեց երկիրը: Անտարակոյս, Գրիգոր Վկայասերը լայնորեն վայելեց հայազգի վարուկի աշակցությունը: Ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի, արաբական սկզբնաղբուրները վկայում են, որ Պատր էլ-Կամալին շրջապատեց և Ասորվոց եկեղեցիներեն մեկ քանիս հայոց տվավ...: Բացի այդ, Վարդան պատմիչը, անդրադառնալով Գրիգոր Վկայասերի Եգիպտոս այցելության, նշում է, որ նա այդ երկրում աշինեաց վանս հայոցս:

Հայազգի պատմիչ Արու Սալհը վկայում է, որ ժԱ—ԺԲ դարերում հայերը Եգիպտոսում ունեին բազմաթիվ, բոտ ոմանց մոտավորապես երեսունհինգ եկեղեցի և վանք: Մատթեոս Ուռհայեցու հաղորդումով, այդ եկեղեցիներն ու վանքերը սոսկ պատմական հուշարձաններ չէին, այլ գործում էին ներգրավելով եգիպտահայ հավատացյալների... իւրաքանչիւր ոք առնէին ձեռնադրութիւնս և օծանէին եպիսկոպոսունս և տային օրհնութիւնս սուրբ ձիթոյն և ի նոցանէ օրհնէին քահանայք, և ինէր պատարագ և մկրտութիւն և պսակն կուսանացս¹¹: Հայկական եկեղեցիների և վանքերի տեղաբաշխումից երևում է, որ հայերը զխալկոբապես բնակվում էին Կահիրեում, Կահիրեի շրջակայքում, Տեյուտում, Քերեի շրջանում, Ասիութում և այլ վայրերում:

7 Ա. Ալպոլմեյան, նշված աշխատությունը, էջ 15:
 8 Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898 թ., էջ 211:
 9 Նույն տեղում:

10 Նույն տեղում:
 11 Նույն տեղում, էջ 230—230.

Արարական սկզբնաղբյուրների վկայություններ, Երևան—Երևան, 1958 թ. Վարդանան սոս ԲՊՊՎ շախմատային Կարգադրություն և նրա շրջակայքում: Վատմելով Օւս դարի վարչերին Կարգների վերակառուցման աշխատանքների մասին, արար պատմիչ Սագրուգին հաղորդում է, որ Կարգին ճանաչողական և ամայի մի անապատ էր: [Վատր էլ-Վամային] արտունություն տվեց ասքարիններին, մելեհիններին, հայրին և շեքե կառուցելու ի վրեպի եղողներին, որ Կարգում կառուցե իրենց ցանկացած շենքը: Լայերը Օւս դարում իրենց թվով Կահիրեում գրավում էին երրորդ տեղը: Իսկ Կարգից, հայկական հոծ բազմություններ ասքարում էին նաև շրջակայքի գյուղերում և ավաններում: Արու Սալհի պատմելով, ճաշն կամ ճեշեն ավանի արևմտյան կողմը Վերնարա վիճակի մեջ հայոց բրիտանների գաղթական մի հաստատված էր, որք յոթը եկեղեցի ունեին շատ բարեկարգ, քահանաներով և միաբաններով¹², Կիրկեի մոտերը, Կալուսանայում հայերն ունեին մեկ եկեղեցի¹³, Կահիրեի Կիզե գավառի Սաֆու-Մայտուն գյուղում՝ «կա եկեղեցի մի հասարակաց երեք սեղանովք, մեջտաղին խպտիաց է... երկրորդն հայոցն... և երրորդն... մելեհիտաց է»¹⁴:

ՈՐՈՇԱԿԻ ՍՊՈՆՏԱԿ ՎԱՆՔԻ ՉԱՅՆՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒՄՑՈՒՆԸ

Օւս դարի վերջերին, հավանաբար էլ-Վամայի միջնորդությամբ, զպատիներին հայերին է փոխանցվում վերին Եգիպտոսի Սահակ քաղաքի մերձակա Դեյր էլ-Ահմարը (Կարմիր վանք) և Դեյր էլ-Արիադը (Սպիտակ վանք)¹⁵, որոնք հետագա դարերում, եգիպտահայ գաղութի անշքացման հետևանքով, վերստին հանձնվեցին իրենց նախկին տերերին: Սպիտակ վանքի ավագ խորանում մինչև օրս էլ պահպանվել են հայերեն երեք արձանագրություններ, որոնք զետեղվել են «ի հայրապետութեանն Տ. Գրիգորի քերորդույն Գրիգորիսի որ Տէր Վահրամ կոչի», այսինքն՝ 1070—1120 թվականներին: Վանքի ներքին նկարագրողումը կատարել է Վեդդերոս նկարիչ և սոխի ի գաւառն Քեանոյ, մեծ ի կամորդն Շնչեոր, ի գեղչէ որ կոչի Մախթլէ: Քեորդուսը հիշատակում է իր բարագործն հորը, ինչպես նաև ոմն իշխատորին և Սարգսին, որոնք նպաստել են տաճարի բարեզարդման կամ

նորագույն աշխատանքներին: Արձանագրության վերջում, Քեորդուսը գոհարանակա մաղթանք է անում «... ամենայն հայոցս որք եմքս ի ծառայութեան յՍպիտոսի»¹⁷:

Հայ նկարիչներն ու գրիչները, ծաղկողներն ու շինարարներն իրենց տաղանդը ի սպաս էին դնում նաև արարական գաղթականարչության և ճարտարապետության զարգացման գործին: Անանուն հայ վարպետների ձեռակերտներ են Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի մի շարք հույակապ մզկիթները, որոնք կանգուն են մնում մինչև օրս: Հայ շինարարների արարական ճարտարապետության մատուցած խոշորագույն ծառայություններից մեկը, անկասկած, քարի հաղթանակն է սովորական դարձած թրծված աղյուսի տեղ: 1125 թվականին Կահիրեում կառուցված էլ-Ահմարի նշանավոր մզկիթի, որի քարաշեն առայամասը հայ ճարտարապետների գործ է, իրախցիորեն համարվում է արարական ճարտարապետության կոթողներից մեկը: Ըստ Մադրիդի, Կահիրեի

¹² Paul Ravalisse, «Essai sur l'histoire et sur la topographie du Caïre d'après Makrisi», Le Caïre 1880, II, p. 34.

¹³ Արու Սալհի, «Պատմություն Էկեղեցեաց և Վաներից», թարգմ. Է. Ղ. Մ. Այրիան, Վենետիկ, 1895 թ., էջ 55:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 54:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 52:

¹⁶ Առաջին անգամ Դեյր էլ-Արիադը հետազոտվել է Քորդոմ եպիսկոպոս Գուշակյանի կողմից:

¹⁷ Արձանագրության մասերն ըստ Քորդոմ եպիսկոպոս Գուշակյանի, «Տաթև» տարեգրություն, Հալեպ, Սուրիա, 1927 թ., էջ 191—192:

պարսպի երեք զլխավոր դռները՝ Բար էլ-Տուֆուհ, Բար էլ-Նասրը և Բար էլ-Չալվելլա կառուցել են եղեսիացի երեք եղբայրներ, որոնք հավանաբար հայեր էին։ Ժամանակով ավելի ուշ հայ նկարիչների գործեր են կահիրեի և Ալեքսանդրիայի հնամյա բնակարանների պատերի վրա անվթար պահպանված մի շարք զարդաքանդակներ, զարդանկարներ և խճանկարներ։

Կաստոն Վիետ պատմաբանը 1070—1163 թվականներն անվանում է Եգիպտոսի պատմության հայկական շրջանը։ Ըստ արևելագետ Կադրաբերի, այդ ժամանակաշրջանում Եգիպտոսի ծառայության կոչված հայազգի զինվորականները և քաղաքական անձինք որոշ ժամանակով հապաղեցրին Ֆաթմայան իշխանության անկումը։ 1074—1094 թվականներին Եգիպտոսի վեզիրի պաշտոն է վարել Պատր էլ-Կամալին, որի մասին ԺԳ դարի արաբ մատենագիր Իբն Խալլիկանը գրում է. «ԵՀայազգի էլ-Կամալին հմուտ, կորույի, հաստատակամ, հազվադուրտ մի մարդ էր, որի վեզիր նշանակումով իշխանության վարկը բարձրացավ և պետական վարչությունը բարեկարգվեց»¹⁸։ 1094—1121 թվականներին նույն պաշտոնում Եգիպտոսին ծառայել է էլ-Կամալիի որդին՝ էլ-Աֆդալը։ 1154—1161 թվականներին Եգիպտոսի վեզիրն էր Քալալը Բին-Ռուզդիկը, որի մասին նույնպես գրվատանքով է խոսում Իբն-Խալլիկանը. «Բարձր արժանիքների տեր, առատաձեռն, ղյուրահաղորդ և գիտնականների համակրող մի մարդ էր... որի համբավը հասել էր մինչև Դամասկոս, Հոմս, Մոսոպ, Բաղդադ»¹⁹։ Ժամանակակից արաբ պատմաբան Ֆիլիպ Հիտտին էլ-Կամալիի և Ռուզդիկի ժամանակ Եգիպտոսի մշակութային առաջընթացը համեմատում էր փարավոնների դարաշրջանում արձանագրված նվաճումների հետ²⁰։

Բացի դրանցից, պատմությունը հիշատակում է նաև հայազգի վեզիրներ Յանիսին (1132—1134 թ. թ.) Բեհրամ էլ-Արմանիին (Վահրամ Պահլավունի, 1135—1137 թ. թ.), Իբն Ռուզդիկ Ադիլին (1161—1163 թ. թ.), ինչպես և բարձրաստիճան զինվորականներ Նասիբին (Վասակ Պահլավունի), Բասիլին (Վասիլ), Զարդանին (Շահան) և շատ ուրիշների, որոնք աշխ էին ընկել եգիպտական բանակում իրենց մատուցած ծառայություններից։ Արաբական աղբյուրների հաղորդումով, Վասակ Պահլավունին, իբրև զինվորական հրամանատար և կուսակալ, պաշ-

տոնավարում էր Ասիուֆի կողմերը, իսկ Վահրամ Պահլավունին անթերի հավատարմությամբ ծառայել է էլպուլ Մանսուր Ամիրին, 1134 թվականին հայկական զորագնդով ճնշելով էլ-Հալին կոչված ասպատակի ըմբոստական շարժումը։ Իր վիպասանության մեջ, ներսես Շնորհալին զրվատանքով է հիշատակում Վասակ և Վահրամ Պահլավունիների Եգիպտոսին մատուցած փալլուն ծառայությունները։

Պակաս կարևորություն չէին ներկայացնում շարքային հայ զինվորները եգիպտական բանակում։ Մագրիգիի հաղորդումով, 1070—1094 թվականներին Կահիրեի բանակի զինվորների մեծ մասը հայեր էին, Հյուսիսին կոչված թաղը հայ հետևակ և հեծյալ զինվորների բանակավայրն էր, այնտեղ կային 7 000 կամ ավելի զինվորներ²¹, Ֆաթմայան իշխանության անկման ժամանակաշրջանում եգիպտական բանակում հաշվվում էր 40 000 զինվոր և 30 000 հետևակ, զիսավորապես սեսանորթ գեներներ, եգիպտացի էմիրներ, բեդլիներ, հայեր և ուրիշ տարրեր...²²։ Մագրիգիի հիշատակության այդ կարգը ցույց է տալիս, որ հայերը թվական տեսակետից չորրորդ տեղն էին գրավում եգիպտական բանակում։ Արաբական աղբյուրները գրվատում են հայ զինվորների հավատարմությունն ու քաջությունը, պատմում են, թե ինչպես 1171 թվականին Սուլթան Սալահդդինի զորքերը Կահիրեում հանդիպեցին Ֆաթմայանների պալատը պաշտպանող հայկական զորագնդի հերոսական դիմադրությանը։

ԺԲ դարի վերջերին, եգիպտահայ զաղութն սկսեց աստիճանաբար կորցնել իր երբեմնի փալլը։ Սուլթան Սալահդդինը, թեև Երուսաղեմում հանդուրժողություն ցուցաբերեց հայոց վանքի և գաղութի նկատմամբ, սակայն, Եգիպտոսում, ընդհակառակը, հալածանք ծավալեց հայերի դեմ, որոնք ճանաչվում էին Ֆաթմայան իշխանության շեղմանը կողմնակիցներ։ Բանակից և պետական պաշտոններից մեծ մասամբ արտաքսվելուց հետո էլ հայերն ամենասերտ կապեր պահպանեցին եգիպտացիների հետ, որոնք, լսողալով հարկերի և տուգանքների ավելի ու ավելի ծանրացող լծին, 1192 թվականին ապստամբության գորշ պարզեցին Սալահդդինի դեմ։ Արյան մեջ խեղդված այդ շարժումը, որին գործոն մասնակցություն բերել էին հայերը, հոռեզույն հետևանքներ ունեցավ եգիպտահայ գաղութի համար։

¹⁸ Իբն Խալլիկան, «Մենհեսաթ» երևիկներ, Բարզմ. 9. Մջբըրլլան, Կահիրե, 1935, էջ 148։

¹⁹ Նույն անգում, էջ 184—185։

²⁰ Philip K. Hitti, «History of the Arabs», London, 1951, p. 830.

²¹ Paul Ravaiss, Իշված աղբյուրություն, 111, էջ 83։

²² Նույն տեղում, 1, էջ 162։

1250—1517 թվականներին, մամելուկների ժամանակաշրջանում, որոշ շափով բարելավվեց եգիպտահայ գաղութի վիճակը: Եթե ոչ նախկինի նման, այնուամենայնիվ, ԺԳ—ԺԴ դարերում հայերը զինվորական և քաղաքական աշխուժություն են ցուցաբերում եգիպտոսում: Մագրիզին հաղորդում է, որ 1290 թվականին, էշրաֆ Խալիլի իշխանության սկզբնական շրջանին, սուլթանական 10 000 մամելուկներից 3 700-ը հայեր և շերքեղներ էին: Հետագայում հայ մամելուկների թիվը դառալի հավելում է կրել Հաստանից և Կիլիկիայից վերցված զորքներով: Տեղեկություններ կան Մուֆակիդդին Աբուլ Ֆարակ, Քանզեզդին Աբդել Ռազակ, Ֆախրեզդին Աբդել Ղանի, էմիր էլ-Ջեյն և ուրիշ հայազգի պաշտոնատարների մասին: Իսլամական կրոնին հարելը նախապայման էր բարձր պաշտոնների տիրանալու և ազատ ապրելու համար: Դրա հետևանքով էլ, եգիպտահայերի ձուլումը կատարվում էր արագ թափով: Այդ փաստը նկատի առնելով, ոմանք կասկածելի են համարում եգիպտահայ գաղութի գոյությունը ԺԴ դարի վերջերում:

Այդ վարկածի իբրև գլխավոր փաստարկ է ծառայում Ստեփանոս Սըրբելյանի այն տեղեկությունը, ըստ որում 1292 թվականին Հռոմիլայի Ստեփանոս կաթողիկոսը զերի տարվեց թի Մսրա, այնտեղ պախճանվեց և նրա մարմինը Ետարան յեկեղեցի Հարաշի Ասորեացն և պատուով հղին ի հանգստիս: Ստեփանոս կաթողիկոսի Կահիրեում վախճանվելը, որին արձագանքել են նաև Հ. Մ. Չամչյանը, Սաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրսանյանը և ուրիշներ, թվում է կասկածելի, որովհետև, Հռոմիլայի գրավման ժամանակահատվածից Քորոս գրիչը իր Ավետարանի գլխավոր հիշատակարանում նշում է, որ Ստեփանոս կաթողիկոսը զերի վերցվեց թի գոռոզէն փարաւոնէս, սակայն, «հասնալ ի քաղաքն Դամասկոս ճգնաւորական հանդիսիւ փոխեցաւ յաստեանցս»²³: Այդ դարում, եգիպտահայ գաղութը գուցե անշքացած էր, բայց անկասկած գոյություն ուներ, մանավանդ որ մամելուկները Կիլիկիայից բազմահազար զորքեր են ուղարկում էին եգիպտոս:

1375 թվականին եգիպտոս զերի տարված Լեոն Ծ թագավորի քարտուղար Հովհաննես Դարգելին հիշատակում է եգիպտահայ ամեծամեծներ ու պատվավորներս, որոնք թի վաղուց հետէ բնակէին ի Քահիրէ և էին ստրուկը սուլթանին»²⁴: Այդ հայերի երաշ-

ՀԱՐԵԹ ԷԼ-ՉՈՒՆՑԼԱԳԻ Ս. ՍԱՐԳՍԻ ԱՆՆՆԵՐՈՒ ԿՈՐԱՆԸ

խավորութեամբ սուլթանը ոչ միայն ազատ բնակության իրավունք տվեց Լեոն Ծ-ին, այլև «հրամայեաց տալ նմա վասն ուտեստի վաթսուն գրամս արծաթոյ զօր հանապազ»²⁵:

Բացի այդ, ԺԴ դարում մշակութային որոշ գործունեություն էին ցուցաբերում եգիպտահայ անապատականները: Հավանաբար գրանցից մեկն էր Գրիգոր եգիպտացին, որ 1345 թվականին պատրիարք ընտրվեց Երուսաղեմի հայոց վանքի: Մկրտիչ Ծպիսկոպոս Աղավնունու հաղորդումով, եգիպտոսում հայ անապատականներն ապրում և դործում էին ոչ միայն «Հայոց վանքս» անունով ճանաչված անապատում, այլև Նեղրիայի և Սկիտի վանքերում, եգիպտացի այլացիղ անապատականների հետ միասին²⁶: Այդ դարում, Սկիտեում գրված մի շարք հայերեն և բազմալեզու (հայերեն, արաբերեն, ղպտերեն, հունարեն) գրչագրերի առկայությունը վկայում է ոչ միայն եգիպտահայ մշակութային կյանքի որոշ աստիճանի ծաղկման, այլև եգիպտական ժողովրդի բաղկացուցիչ

²³ «Աղագրական Հանդես», ԺԲ դիրք, Թիֆլիս, 1904 թ., էջ 158:

²⁴ Հովհաննես Դարգելի, «Ժամանակագրություն Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1891 թ., էջ 188:

²⁵ Նույն տեղում:
²⁶ «Տաթև» տարեցույց, Հուլիս, Սուրիա, 1928 թ., էջ 39:

տարրերի հետ հայ ժողովրդի ստեղծած մշակութային սերտ կապերի մասին:

ԺՅ դարում եգիպտահայ գաղութի գոյության մասին մեզ հասել են տարտամ տեղեկութիւններ: Հիշատակովում է Սասրուպ ասուկով մի եպիսկոպոս, որը 1402 թվականին Երուսաղեմից Կահիրե է գնացել և Սգիպտոսի սուլթանին ներկայացել բարգմուտքներ ժողովրդաց²⁷: 1416 թվականին Երուսաղեմի հայոց վանքի պատրիարք է ընտրվել եգիպտահայ Մարտիրոս եպիսկոպոսը, որը 1434 թվականից հետո հաջորդաբար երեք անգամ Կահիրե է ուղևորվել վարչական գործերով²⁸, 1441—1442 թվականներին Կահիրե տանող ճանապարհի վրա, շրջապատելով շրմուղին և հողակոտինա, կային իրար կողքի կառուցված երեք եկեղեցիներ, որոնցից մեկը պատկանում էր հայերին:

ԺԾ դարի վերջերից մինչև ժԷ դարի սկիզբը քայքայման է ենթարկվում եգիպտահայ գաղութը, երկրում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական պայմանների հետևանքով: 1448 թվականից հետո, Բարեհուսո հրվանդանի հայտնաբերումով, Եգիպտոսը կորցրեց իր երբեմնի նշանակությունը եվրոպայի և Հեռավոր Արևելքի միջև տարանցիկ առևտրի համար: Բացի այդ, 1517 թվականին, Եգիպտոսն ընկավ Օսմանյան տիրապետության տակ: Մի կողմից մամելուկների արշավանքի հակամարտությունները և թուրքական միջնադարի հարկային լուծը, մյուս կողմից էլ առևտրական և տնտեսական շահույթների զգալի նվազումը, մթազնում էին ժողովրդի տարբեր խավերի կյանքը: 1610 թվականին պատմելով Կահիրեի հայերի մասին, ճանապարհորդ Ժորժ Սանդիսը նշում էր, որ Վահյեբը Կահիրեի բնակչության ամենեն աղքատներն են և ամենեն պատվավորները, շարքաշ աշխատելով և պարկեշտորեն ապրելով²⁹: Իսկ 1615 թվականին Սիմեոն Լեհացին Կահիրեում գտել էր միայն երկու հարյուր տուն հայեր, ամենն ճնշված փախուցեալա:

ԺԸ—ԺԹ դարերում վերստին ծաղկում է եգիպտահայ գաղութը: 1630 թվականին Կրիգոր Կամախեցի վարդապետը Եգիպտոս-

սում հանդիպել էր բավական թվով շուղալիցի հայերի, որոնք զբաղված էին ռուսական ապրանքների առևտրով: Թաքնաբերական վաճառաչա՝ նավահանգիստներում աշխուժություն էին ցուցաբերում նաև հայերը: Կահիրեի Դարբ Հիւրնե թաղի Ս. Գեվորգ եկեղեցու պատի վրա զետեղված հուշատախտակից երևում է, որ այդ եկեղեցին կառուցվել է 1651 և թի հիմանէս վորսնորգվել 1649 թվականին: Այդ իրողությունը խոսում է այն մասին, որ Եգիպտահայ գաղութի տնտեսական վիճակը զնալով բարելավվում էր: Բացի այդ, հայերը մասնակցություն էին բերում նաև պետական վարչությանը: Հրշտակավում են հայազգի սյուլթան բեյը, Օսման Չիլբեբին, Ալի էլ-Արմանին, Մամելուկ Ռյուստամը, Մուրատ Բեյը, Մուալիմ Նիկոյան, Ծաղուբը և շատ ուրիշներ, որոնք վարել են զինվորական և քաղաքական բարձր պաշտոններ: Հայազգի Ծաղուբը ամենասերտ գործակիցն է եղել Եգիպտոսի կուսակալ Ալի էլ-Կոթրի, որը 1768 թվականին փորձեց ձեռք բերել Եգիպտոսի անկախությունը: Գույե և այդ շայի խորհրդով գործադով, Ալի էլ-Քեբիրը 1772 թվականին օգնություն խնդրեց Ռուսաստանից, օսմանյան լծից Եգիպտոսն ազատագրելու համար: Այդ նույն նպատակով, Ծաղուբի դեպի Ռուսաստան կատարած ուղևորությունը պսակվեց հաջողությամբ: Ռուսաստանը Եգիպտոս ուղարկեց ոչ միայն վեց թնդանոթակիր նավեր և ռազմամթերք, այլև երկու մասնագետներ, որոնք պաշտոն ունեին քննելու բանակի վիճակը³⁰, Հայազգի Մուալիմ Նիկոյան, որը եգիպտական շահապետորդի ընդհանուր ժողովակալն էր, 1799 թվականին հերոսական կռիվ մղեց Ֆրանսիական ներխուժողների դեմ³¹:

ԺԹ դարի սկզբում զարգացման նոր հեռանկարներ բացվեցին եգիպտահայ գաղութի պատմության համար: Հայ ժողովուրդը իր տաղանդն ու բազկի ուժը ի սպաս դրավ եգիպտական ժողովրդի բարօրության և ինքնուրույն պետականություն ստեղծելու ճիգերին: Նեղոսի հյուսիսային հովտում արմատ արձակած հայ ժողովրդի զավակները իրենց սրտագին մասնակցությունը բերեցին երկրի նոր առաջընթացին, որպես հավատարիմ, օրինավոր քաղաքացիները նոր Եգիպտոսի:

27 Ա. Հովհաննիսյան, «Գատմութիւն Երուսաղեմի», Երուսաղեմ, Ա, էջ 218:

28 Նույն տեղում:

29 Մեջբերումն ըստ Ա. Ալվոյանյանի եղված աշխատության, էջ 40:

30 Նույն տեղում, էջ 58:

31 Նույն տեղում, էջ 57:

